

**คลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตเกษตรกรกับแนวทางการพัฒนาการสอน
กฎหมายไทย : กรณีศึกษาพื้นที่ตำบลเฝ้าไร่ จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ จังหวัดอุดรธานี**
**The Mobile Legal Clinics for Enhancing Farmers' Quality of Life and Approaches
to Developing Legal Education in Thailand : A Case Study of Fao Rai Subdistrict,
Nong Khai Province, and Si Suttho Subdistrict, Udon Thani Province**

ณัฐฐานุช เมฆรา^{1*}

Nutthanuch Mekara^{1*}

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สาขาวิชานิติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี¹

Assistant Professor, Dr., Law Programme, Faculty of Humanities and Social Sciences,

Udon Thani Rajabhat University¹

*Corresponding author, e-mail: n.mekara@udru.ac.th

วันที่รับบทความ: 4 มีนาคม 2568; วันที่แก้ไขบทความ: 8 เมษายน 2568; วันที่ตอบรับบทความ: 15 เมษายน 2568

บทคัดย่อ

การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก เป็นวิธีการสอนที่เน้นการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริง ซึ่งช่วยพัฒนาทักษะทางกฎหมายและปลูกฝังจิตสำนึกในการให้บริการทางสังคมแก่นักศึกษา งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาผลกระทบของการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกต่อการพัฒนาทักษะวิชาชีพและจิตสำนึกด้านความเป็นธรรมของนักศึกษาสาขาวิชานิติศาสตร์ชั้นปีที่ 3 มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี รวมถึงวิเคราะห์ผลการดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกรในพื้นที่ตำบลเฝ้าไร่ จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ จังหวัดอุดรธานี เพื่อเสนอแนวทางการประยุกต์ใช้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกในการสอนวิชากฎหมายในประเทศไทย โดยใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพผ่านการสัมภาษณ์เชิงลึก การสังเกตการณ์ และการวิเคราะห์เอกสาร ผลการวิจัยพบว่า การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกช่วยพัฒนาทักษะทางกฎหมายของนักศึกษา เช่น ทักษะการวิเคราะห์ปัญหาทางกฎหมาย ทักษะการสื่อสาร และทักษะการให้คำปรึกษาทางกฎหมาย รวมทั้งปลูกฝังจิตสำนึกในการให้บริการทางกฎหมายแก่ผู้ด้อยโอกาส นอกจากนี้ กิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกรยังช่วยให้เกษตรกรในพื้นที่ชนบทเข้าถึงบริการทางกฎหมายได้มากขึ้น และได้รับคำแนะนำในการแก้ไขปัญหาทางกฎหมายที่กำลังประสบ เช่น ปัญหาที่ดินทำกิน สัญญาซื้อขายที่ดินไม่มีเอกสารสิทธิ์ สัญญาจำนอง โดยได้เสนอแนวทางการพัฒนาการสอนกฎหมายไทยให้สถาบันการศึกษาควรนำวิธีการสอนกฎหมายเชิงคลินิกไปปรับใช้ในหลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิต อันทำให้การศึกษากฎหมายบรรลุมาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. 2565 ที่มุ่งเน้นผลลัพธ์การเรียนรู้จากการได้ฝึกฝนทักษะทางกฎหมายเข้ากับสถานการณ์จริง ผูกคิดเชิงวิเคราะห์แก้ไขปัญหา การให้คำปรึกษากฎหมาย และการไกล่เกลี่ยข้อพิพาท งานวิจัยนี้ได้เสนอแนะให้มีการขยายโครงการคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ไปยังชุมชนอื่น ๆ เพื่อให้บริการทางกฎหมายแก่ผู้ด้อยโอกาสมากขึ้น

คำสำคัญ: การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก, คลินิกกฎหมาย, คลินิกกฎหมายเคลื่อนที่, ห้องเรียนในชุมชน, ห้องปฏิบัติการทางสังคม

Abstract

Clinical legal education is an instructional approach that emphasises experiential learning through real-world practice. It fosters the development of legal skills and instils a sense of social responsibility in students. This research aims to examine the impact of clinical legal education on the development of professional skills and a sense of justice among third-year law students at Udon

Thani Rajabhat University. Furthermore, it analyses the outcomes of mobile legal clinic activities conducted for farmers in Fao Rai Subdistrict, Nong Khai Province, and Si Suttho Subdistrict, Udon Thani Province. The objective is to propose guidelines for integrating clinical legal education into legal instruction in Thailand. The study employs qualitative research methods, including in-depth interviews, participant observations, and document analysis. The findings indicate that clinical legal education enhances various legal competencies in students, such as legal problem analysis, communication skills, and the ability to provide legal counsel. Additionally, it instils a sense of responsibility to provide legal services to underprivileged individuals. Moreover, the mobile legal clinic activities for farmers have improved access to legal services in rural areas, offering guidance on legal issues such as land tenure disputes, undocumented land sale contracts, and mortgage agreements. Based on the research findings, it is recommended that educational institutions integrate clinical legal education into the Bachelor of Laws curriculum to align with the 2022 Thai Qualifications Framework for Higher Education, which emphasises learning outcomes derived from practical engagement, analytical problem-solving, legal counselling, and dispute resolution. The study also recommends the expansion of mobile legal clinic projects to other communities to broaden access to justice and extend legal assistance to disadvantaged populations.

Keywords: Clinical Legal Education, Law Clinic, Mobile Law Clinic, Community-based Classroom, Social Lab

บทนำ

การศึกษากฎหมายในประเทศไทยที่ผ่านมาเน้นการเรียนรู้ในห้องเรียนและการถ่ายทอดความรู้ทางทฤษฎีเป็นหลัก ซึ่งอาจไม่เพียงพอต่อการเตรียมความพร้อมนักศึกษาให้สามารถปฏิบัติงานในวิชาชีพกฎหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพ เนื่องจากนักศึกษาขาดประสบการณ์ในการใช้กฎหมายในสถานการณ์จริง (นิภาภรณ์ ลาภเสถียร, 2567: 53 - 66) ดังนั้น การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก (Clinical Legal Education : CLE) จึงเป็นแนวทางหนึ่งที่ได้รับการยอมรับในระดับสากลว่าสามารถพัฒนาทักษะทางปฏิบัติและปลูกฝังค่านิยมวิชาชีพให้นักศึกษาได้อย่างเป็นรูปธรรม

การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกเป็นวิธีการสอนที่เน้นการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติจริง (Learning by Doing) โดยนักศึกษาจะได้ฝึกใช้หลักกฎหมายในสถานการณ์จริง ซึ่งช่วยพัฒนาทักษะการวิเคราะห์ปัญหา การสื่อสาร และการแก้ไขข้อขัดแย้ง (Grimes et al, 1998) นอกจากนี้ยังช่วยปลูกฝังจิตสำนึกในการให้บริการทางกฎหมายแก่สังคม โดยเฉพาะผู้ด้อยโอกาสหรือผู้ที่ขาดแคลนทุนทรัพย์ (Bloch, 2011)

ความสำคัญของการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกอยู่ที่การสร้างสมดุลระหว่างความรู้ทางทฤษฎีและทักษะทางปฏิบัติ ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการประกอบวิชาชีพกฎหมายในยุคปัจจุบัน (Samuel-Siegel, 2023) โดยนักศึกษาจะได้เรียนรู้บทบาทของนักกฎหมายในการสร้างความเป็นธรรมในสังคมผ่านการให้บริการทางกฎหมายแก่ผู้ด้อยโอกาส ซึ่งสอดคล้องกับหลักการ การเรียนรู้จากการบริการ (Service Learning) ที่เน้นการผสมผสานระหว่างการเรียนรู้และการบริการสังคม (Bringle, 1997)

ในประเทศไทย แนวคิดการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกเริ่มได้รับความสนใจมากขึ้น แต่ยังคงขาดการวิจัยเชิงประจักษ์ที่ชัดเจน โดยเฉพาะในพื้นที่ชนบทที่ผู้คนมักขาดแคลนการเข้าถึงบริการทางกฎหมาย (ชาลชัย ชัยสุวรรณ, 2560) ดังนั้น งานวิจัยนี้จึงมุ่งศึกษาผลของการใช้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกผ่านกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกรในพื้นที่ตำบลเผ่าไร่ อำเภอู่แก้ว ไร่ จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี โดยมุ่งเน้นการพัฒนาทักษะทางกฎหมายของนักศึกษาและการให้บริการทางกฎหมายแก่เกษตรกรผู้ด้อยโอกาส ซึ่งสอดคล้องกับมาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. 2565 ที่มุ่งเน้นผลลัพธ์การเรียนรู้ (Outcome-based Education : OBE)

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาผลกระทบของการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกที่มีต่อการพัฒนาทักษะวิชาชีพและจิตสำนึกด้านความเป็นธรรมของนักศึกษากฎหมาย
2. เพื่อวิเคราะห์ผลการดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ในพื้นที่ตำบลเผ่าไร่ อำเภอบ้านดุง จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี
3. เพื่อเสนอแนวทางการประยุกต์ใช้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกในการสอนวิชากฎหมายในประเทศไทย

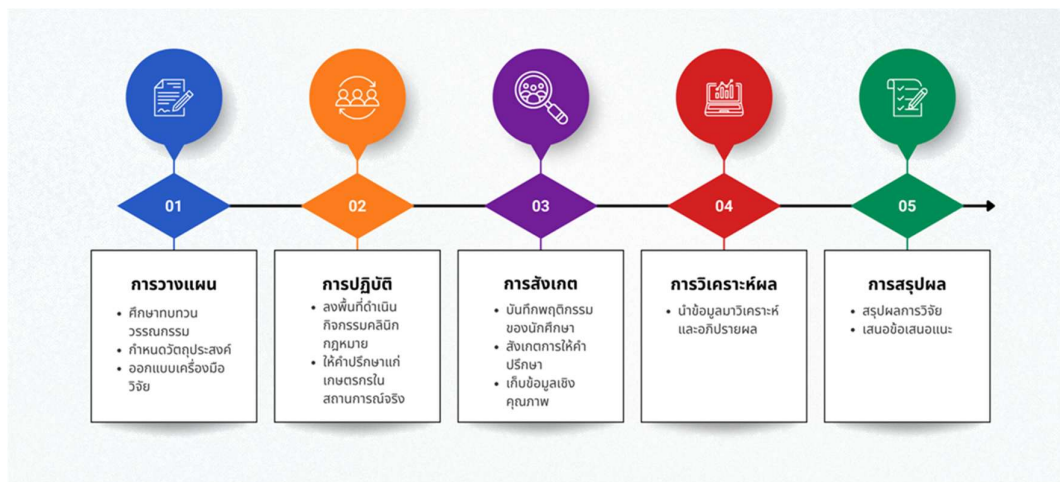
การทบทวนวรรณกรรม

การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก (Clinical Legal Education: CLE) เป็นวิธีการสอนและการศึกษากฎหมายที่ใช้กันอย่างแพร่หลายในมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ทั่วโลก โดยเฉพาะในสหรัฐอเมริกา โดยเริ่มต้นในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 จากการเคลื่อนไหวของกลุ่มสังคมนิยมทางกฎหมาย (Legal Realism) ที่ไม่เห็นด้วยกับการเรียนการสอนแบบบรรยายในห้องเรียนและให้นักศึกษาทำความเข้าใจหลักกฎหมายจากกรณีศึกษา (Case Method) ซึ่งเป็นวิธีที่ใช้กันทั่วไปในทุกมหาวิทยาลัย (Stevens, 1983 : 277 – 279) นักสังคมนิยมทางกฎหมายเห็นว่าวิธีการสอนแบบการบรรยายส่งผลให้นักศึกษาไม่สามารถนำความรู้ที่เรียนในห้องเรียนไปใช้ปฏิบัติในการทำงานได้ ความรู้ที่นักศึกษาจะได้รับมาน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับการบรรยายของอาจารย์ผู้สอนเท่านั้น แม้การศึกษากฎหมายจากกรณีศึกษาจะมีข้อดี คือ ให้นักศึกษาได้รับการสอนให้คิดเชิงสมมติฐาน แต่กรณีศึกษาที่ศึกษาในห้องเรียนนั้น ไม่สามารถสร้างทักษะในการประกอบวิชาชีพให้นักศึกษาได้ นักสังคมนิยมทางกฎหมายจึงเห็นว่าการเรียนการสอนจากกรณีศึกษา เป็นการศึกษาที่หยุดนิ่ง สิ่งที่น่าสนใจคือคำวินิจฉัยพิพากษาของศาลที่ตัดสินไปแล้ว ไม่ใช่วิธีคิดที่จะนำไปสู่การปฏิรูปกฎหมาย อีกทั้งไม่ใช่การศึกษาที่แท้จริง เนื่องจากกฎหมายจะต้องมีพัฒนาการและเปลี่ยนแปลงตามยุคตามสมัย ตามสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ซึ่งไม่อาจคาดการณ์ได้ด้วยการศึกษาคำวินิจฉัยพิพากษาของศาลที่ได้ตัดสินไปแล้ว ดังนั้นนักสังคมนิยมทางกฎหมายจึงเห็นว่าการสอนโดยให้นักศึกษาคิดอย่างนักกฎหมายเพียงอย่างเดียว อาจเป็นการทำลายคุณค่าของวิชาชีพทางกฎหมาย เพราะอาจทำให้นักศึกษากลายเป็นนักกฎหมายที่มีความสามารถทางเทคนิค แต่ไม่สามารถทำให้นักศึกษาเป็นนักศึกษาที่มีคุณธรรม ประกอบวิชาชีพโดยคำนึงถึงความรับผิดชอบต่อสังคม (Kruse, 2011)

ลีเวลลิน (Llewellyn, 1935 : 651) ได้กล่าวถึงการสอนให้นักศึกษาคิดอย่างนักกฎหมายว่าเป็นการสอนให้นักศึกษาละทิ้งจริยธรรมและสำนึกแห่งความเป็นธรรม นักศึกษาจะถูกฝึกให้พิจารณาเฉพาะข้อเท็จจริงที่ได้รับ ถือเป็นการใช้กฎหมายอย่างเครื่องจักร ฉะนั้น การนำวิธีการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกมาใช้ในโรงเรียนกฎหมายของประเทศต่าง ๆ นับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงวิธีการสอนกฎหมายครั้งสำคัญ กล่าวคือ การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกมีระเบียบวิธีการสอนให้ผู้เรียนต้องเรียนรู้ด้วยการลงมือทำตัวเอง (Learning-by-doing) ต้องใช้ทฤษฎีและหลักกฎหมายในสถานการณ์จริง ต้องดำเนินบทบาทของนักกฎหมายภายใต้การให้คำแนะนำกำกับดูแล และตรวจสอบจากอาจารย์ผู้สอน ปัจจัยสำคัญที่ทำให้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกได้รับการยอมรับและแพร่หลายในสถาบันการศึกษา คือ การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกใช้วิธีการสอนที่ผู้เรียนต้องมีส่วนร่วมอย่างหลากหลาย มีวิธีการประเมินผลหลายวิธีตลอดระยะเวลาการศึกษา ไม่ได้ใช้เฉพาะการสอบปลายภาคการศึกษา ดังนั้น นักศึกษาจึงมีโอกาสในการพัฒนาตัวเองจากผลการประเมิน (พรธรรยรัตน์ ศรีไชยรัตน์, 2555) นอกจากนี้ การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก จะทำให้นักศึกษาได้รับการพัฒนาทักษะที่จำเป็นในการประกอบวิชาชีพทางกฎหมาย พร้อมกับได้รับความรู้ความเข้าใจในทฤษฎีและบทบัญญัติของกฎหมาย และทำความเข้าใจในศักยภาพของตน ตลอดจนข้อจำกัดของระบบกฎหมายที่แท้จริงนอกห้องเรียน อีกทั้งยังส่งผลในด้านการปลูกฝังคตินิยมและจริยธรรมของนักกฎหมาย ซึ่งสอดคล้องกับมาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. 2565 ที่กำหนดให้หลักสูตรระดับปริญญาตรีจะต้องพัฒนาผู้เรียนให้เกิดผลลัพธ์การเรียนรู้ หมายถึง ผลที่เกิดขึ้นแก่ผู้เรียนผ่านกระบวนการเรียนรู้ที่ได้จากการศึกษา ฝึกอบรมหรือ ประสบการณ์ที่เกิดขึ้นจากการฝึกปฏิบัติ หรือการเรียนรู้จริงในที่ทำงานระหว่างการศึกษา ซึ่งต้องอย่างน้อย 4 ด้าน ได้แก่ (1) ด้านความรู้ (2) ด้านทักษะ (3) ด้านจริยธรรม และ (4) ด้านคุณลักษณะบุคคล

กรอบแนวคิดในการวิจัย

ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย ไว้ 5 ขั้นตอน ได้แก่ 1. การวางแผน ได้แก่ การศึกษาวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง กำหนดวัตถุประสงค์การวิจัย และออกแบบเครื่องมือวิจัย 2. การปฏิบัติ ได้แก่ การลงพื้นที่เป้าหมายโครงการ เพื่อดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมาย ดำเนินการให้คำปรึกษากฎหมายแก่เกษตรกรในพื้นที่ในสถานการณ์จริง 3. การสังเกต ได้แก่ การบันทึกพฤติกรรมของนักศึกษา สังเกตการให้คำปรึกษาของนักศึกษาแก่เกษตรกร และเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ 4. การวิเคราะห์ผล ได้แก่ การนำข้อมูลมาวิเคราะห์และอภิปรายผล 5. การสรุปผล ได้แก่ การสรุปผลการวิจัย พร้อมทั้งให้ข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทาง ดังแสดงในภาพที่ 1

ภาพที่ 1 กรอบแนวคิดในการวิจัย

วิธีการดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้แนวทางการวิจัยเชิงกรณีศึกษา (Case Study Methodology) เพื่อศึกษากระบวนการและผลลัพธ์ของกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกรในพื้นที่ตำบลเผ่าไร่ อำเภอดงหลวง จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี การเก็บข้อมูลดำเนินการผ่านการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับเกษตรกรและนักศึกษา ผ่านการสังเกตการณ์ (Observation) โดยอาจารย์ผู้เข้าร่วมโครงการในระหว่างการทำกิจกรรม และการวิเคราะห์เอกสาร (Document Analysis) ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกและมาตรฐานการเรียนรู้ในระดับอุดมศึกษา

1. ประชากรและกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ได้แก่

ประชากรในการวิจัยใช้การเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) โดยมีนักศึกษาสาขาวิชานิติศาสตร์ชั้นปีที่ 3 มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี ที่สมัครเข้าร่วมกิจกรรม จำนวน 40 คน เกษตรกรในพื้นที่ตำบลเผ่าไร่ จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ จังหวัดอุดรธานี ที่สมัครเข้าร่วมโครงการ จำนวน 40 คน และอาจารย์ผู้รับผิดชอบโครงการจำนวน 1 คน การคัดเลือกกลุ่มตัวอย่างพิจารณาจากความพร้อมในการเข้าร่วมกิจกรรมและความเกี่ยวข้องกับพื้นที่เป้าหมายของโครงการ

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยและการหาคุณภาพของเครื่องมือ

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสัมภาษณ์กึ่งโครงสร้าง (Semi-structured Interview) แบบสอบถามความคิดเห็นของนักศึกษาและเกษตรกร แบบบันทึกการสังเกตการณ์พฤติกรรมในการให้คำปรึกษาทางกฎหมาย โดยการตรวจสอบคุณภาพของเครื่องมือ ใช้วิธีการตรวจสอบความตรงของเนื้อหา (Content Validity) โดยให้ผู้ทรงคุณวุฒิ 3 ท่านในสาขานิติศาสตร์และวิจัยการศึกษา ทำการตรวจสอบแบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์ก่อน

นำไปใช้จริง พร้อมทั้งปรับปรุงตามข้อเสนอแนะก่อนทดลองใช้เบื้องต้น (Try-out) กับกลุ่มตัวอย่างขนาดเล็ก (5-10 คน) เพื่อตรวจสอบความชัดเจน ความเหมาะสม และความเข้าใจของคำถาม

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ดำเนินการเก็บข้อมูลผ่านกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ โดยแบ่งออกเป็น 3 ขั้นตอน ดังนี้ อบรมความรู้เบื้องต้นทางกฎหมายแก่เกษตรกรตามประเด็นที่สนใจ แบ่งกลุ่มนักศึกษาเพื่อสัมภาษณ์และให้คำปรึกษาทางกฎหมายแก่เกษตรกรในสถานการณ์จริง เก็บข้อมูลจากแบบสอบถามและแบบสัมภาษณ์เกี่ยวกับประสบการณ์ ความพึงพอใจ และข้อเสนอแนะจากผู้มีส่วนร่วมในโครงการ

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลเชิงคุณภาพจากแบบสัมภาษณ์และการสังเกตการณ์จะถูกวิเคราะห์โดยวิธีการวิเคราะห์เชิงเนื้อหา (Content Analysis) โดยจัดหมวดหมู่ประเด็นและตีความตามกรอบแนวคิดที่กำหนดไว้ ส่วนข้อมูลเชิงปริมาณจากแบบสอบถามจะใช้การวิเคราะห์เชิงพรรณนา (Descriptive Statistics) ได้แก่ ค่าร้อยละ (Percentage) ค่าเฉลี่ย (Mean) และค่าส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation) เพื่อแสดงความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่างต่อผลของโครงการ

ผลการวิจัย

ผลการศึกษาผลกระทบของการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกที่มีต่อการพัฒนาทักษะวิชาชีพและจิตสำนึกด้านความเป็นธรรมของนักศึกษากฎหมาย

จากการศึกษาวิเคราะห์เอกสารที่เกี่ยวข้องกับการศึกษากฎหมายเชิงคลินิก ผลกระทบของการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกที่มีต่อการพัฒนาทักษะวิชาชีพและจิตสำนึกด้านความเป็นธรรมของนักศึกษากฎหมาย พบว่า การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก เป็นวิธีการสอนและการศึกษากฎหมายที่มุ่งเน้นการสอนทักษะของนักกฎหมาย โดยใช้วิธีการสอนที่ผู้เรียนต้องมีส่วนร่วม (Interactive methods) โดยเฉพาะการเรียนรู้จากประสบการณ์หรือการเรียนรู้จากการลงมือทำ นอกจากนี้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิยังมุ่งสอนและปลูกฝังความคิดในเรื่องบทบาทของนักกฎหมายในการสร้างความเป็นธรรมในสังคมและการให้บริการทางกฎหมายแก่ผู้ด้อยโอกาสโดยไม่คิดค่าตอบแทนให้กับนักศึกษา ก่อนที่จะสำเร็จการศึกษาออกไปประกอบวิชาชีพนักกฎหมาย

ลีเวลลิน (Llewellyn, 1935 : 651) นักกฎหมายของสำนักความคิดสังคมนิยมทางกฎหมาย เห็นว่า นักศึกษากฎหมายต้องศึกษากฎหมายในฐานะที่กฎหมายเป็นเครื่องมือที่ถูกใช้ตอบสนองความต้องการของสังคม โดย นักกฎหมายสำนักความคิดสังคมนิยมทางกฎหมายนี้มีความคิดว่าการศึกษากฎหมาย นักศึกษาต้องเรียนรู้ความสัมพันธ์ระหว่างทฤษฎีกับการปฏิบัติ กล่าวคือ ทฤษฎีที่ดีต้องสามารถใช้ได้จริงในทางปฏิบัติ และการปฏิบัติที่ดีต้องถูกต้องตามทฤษฎี โดยเปลี่ยนรูปแบบการศึกษาจากเดิมที่ศึกษาคำพิพากษาของศาลในคดีที่ผ่านมา เป็นการศึกษาบทบาทของนักกฎหมายที่มีต่อสังคม นักสังคมนิยมทางกฎหมายมองกฎหมายว่าเป็นส่วนสำคัญในการแก้ปัญหาสังคมและเศรษฐกิจ ดังนั้น จึงต้องการกระตุ้นนักศึกษาให้ตั้งข้อสงสัยถึงความเหมาะสมของกฎหมายที่กำลังบังคับใช้อยู่ ณ ขณะนั้น และหาแนวทางในการปฏิรูปกฎหมายเพื่อตอบสนองความต้องการของสังคม

การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก มีระเบียบวิธีการศึกษาที่มุ่งเน้นการเรียนรู้ด้วยการลงมือทำ การใช้ทฤษฎี และหลักกฎหมายในสถานการณ์จริง และการดำเนินบทบาทของนักกฎหมาย โดยฝึกนักศึกษาให้อยู่ในสถานการณ์ที่ต้องใช้ความรู้ที่ได้จากชั้นเรียน มาวางแผนการใช้ทฤษฎีและหลักกฎหมายให้ได้ในสถานการณ์จริงภายใต้การชี้แนะและการให้คำปรึกษาจากอาจารย์ นอกจากนี้ ในการศึกษากฎหมายเชิงคลินิก นักศึกษาจะได้รับการสอนและฝึกฝนให้มองประเด็นต่าง ๆ จากมุมมองของหลายฝ่าย และหลากหลายมุมมอง เพื่อทำให้เกิดความเข้าใจกระบวนการทางกฎหมายในบริบททางสังคม โดยมีวิธีวัดและประเมินผลที่ไม่ใช่การสอบข้อเขียนในห้องสอบเพียงอย่างเดียว แต่จะเป็นการใช้วิธีต่าง ๆ ที่หลากหลายออกไป เช่น การวิจารณ์อย่างสร้างสรรค์ การให้ความเห็นต่อสถานการณ์ของนักศึกษา ซึ่งจะเป็นวิธีการวัดและประเมินผลที่ทำให้นักศึกษาเข้าใจได้ว่า ตนมีความเข้าใจมากน้อยเพียงใด และจะสามารถพัฒนาปรับปรุงตัวเองได้อย่างไร

ผลการวิเคราะห์ผลการดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ในพื้นที่ตำบลเฝ้าไร่ อำเภอเฝ้าไร่ จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

ผลการดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ในพื้นที่ตำบลเฝ้าไร่ อำเภอเฝ้าไร่ จังหวัดหนองคาย ดังภาพที่ 2 และตำบลศรีสุทโธ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี ดังภาพที่ 3

ภาพที่ 2 การดำเนินกิจกรรมในโครงการคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ ในพื้นที่ตำบลเฝ้าไร่ อำเภอเฝ้าไร่ จังหวัดหนองคาย

ภาพที่ 3 การดำเนินกิจกรรมในโครงการคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ ในพื้นที่ตำบลศรีสุทโธ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี

จากการวิเคราะห์ผลการดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ในพื้นที่ตำบลเผ่าไร่ อำเภอเผ่าไร่ จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี สามารถสรุปผลได้ดังนี้

1. ผลการวัดความคิดเห็นหลังการอบรม พบว่านักศึกษาสามารถระบุปัญหา วางแผน และเสนอแนวทางแก้ไขได้อย่างมีระบบ ทั้งยังมีความกระตือรือร้นและรับผิดชอบต่องานที่ได้รับมอบหมาย และจากการเปรียบเทียบผลก่อนและหลังการเข้าร่วมกิจกรรม พบว่านักศึกษามีระดับความรู้ความเข้าใจในหลักกฎหมาย ทักษะการสื่อสารการให้คำปรึกษา จริยธรรมวิชาชีพ และลักษณะนิสัยและความรับผิดชอบ เพิ่มขึ้นดังแสดงในตารางที่ 1

ตารางที่ 1 สรุปผลลัพธ์การเรียนรู้ตามมาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. 2565 ของนักศึกษาสาขาวิชานิติศาสตร์ ก่อนและหลังร่วมกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกร

ด้านการพัฒนา	ก่อนเข้าร่วม (ค่าเฉลี่ย/5)	หลังเข้าร่วม (ค่าเฉลี่ย/5)	เครื่องมือที่ใช้
ความรู้กฎหมาย	3.2	4.6	แบบสอบถามก่อน-หลัง
ทักษะการสื่อสารและให้ คำปรึกษา	3.1	4.5	แบบประเมินโดยอาจารย์ และการ สังเกตการณ์
จริยธรรมวิชาชีพ	3.5	4.7	แบบสอบถาม และแบบสัมภาษณ์
ลักษณะนิสัยและความ รับผิดชอบ	3.3	4.6	แบบประเมินตนเอง และแบบ สัมภาษณ์

2. ประโยชน์ที่เกษตรกรได้รับ

2.1 การเข้าถึงบริการทางกฎหมาย โดยเกษตรกรในพื้นที่ชนบทมักประสบปัญหาการเข้าถึงบริการทางกฎหมายเนื่องจากข้อจำกัดทางด้านระยะทางและค่าใช้จ่าย กิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกรช่วยลดช่องว่างนี้ โดยเกษตรกรสามารถรับคำปรึกษาทางกฎหมายได้โดยไม่มีค่าใช้จ่ายและสะดวกขึ้น ผลการสำรวจพบว่า เกษตรกรร้อยละ 85 มีความพึงพอใจในบริการที่ได้รับ และร้อยละ 70 สามารถแก้ไขปัญหาทางกฎหมายได้ (ข้อมูลจากแบบสอบถามหลังการร่วมกิจกรรม)

2.2 การสร้างความตระหนักรู้ทางกฎหมาย และการแก้ไขปัญหาทางกฎหมายที่เกิดขึ้น จากการวิเคราะห์ปัญหากฎหมายที่พบบ่อยจากการเก็บข้อมูลภาคสนาม พบว่า ปัญหาด้านนิติกรรมสัญญาและที่ดิน เป็นปัญหาที่เกษตรกรเผชิญบ่อยที่สุด (คิดเป็นร้อยละ 85 ของกรณีศึกษาทั้งหมด) เกษตรกรส่วนใหญ่ประสบปัญหาด้านที่ดินทำกิน สัญญาซื้อขายที่ดินที่ไม่มีเอกสารสิทธิ์ สัญญาจำนอง และการละเมิดสิทธิจากการถูกเอารัดเอาเปรียบจากนายทุน หรือจากญาติพี่น้องในประเด็นเรื่องแบ่งมรดกที่ดิน กิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกรช่วยให้เกษตรกรเข้าใจสิทธิและหน้าที่ของตนตามกฎหมาย รวมถึงได้รับคำแนะนำในการดำเนินคดีหรือเจรจาต่อรองอย่างถูกต้อง โดยนักศึกษาให้คำปรึกษาเบื้องต้นได้ถูกต้องครบถ้วนในร้อยละ 92 ของกรณีที่มีการตรวจสอบโดยอาจารย์ (ใช้ข้อมูลจากแบบบันทึกการสังเกตการณ์)

3. ประโยชน์ที่นักศึกษาได้รับ

3.1 การพัฒนาทักษะทางกฎหมาย โดยนักศึกษาที่เข้าร่วมกิจกรรมได้ฝึกทักษะการปฏิบัติจริง เช่น การสัมภาษณ์ลูกค้า การวิเคราะห์ปัญหาทางกฎหมาย การให้คำแนะนำที่ถูกต้องตามหลักกฎหมาย ตลอดจนการสื่อสารและการสร้างความเข้าใจกับเกษตรกร ซึ่งเป็นทักษะสำคัญในการประกอบวิชาชีพนักกฎหมาย (ใช้ข้อมูลจากแบบบันทึกการสังเกตการณ์)

3.2 นักศึกษาเข้าใจบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนได้ดีขึ้น โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องความไม่เท่าเทียมด้านกฎหมาย การดำเนินกิจกรรมในโครงการคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ร่วมกับเกษตรกรในพื้นที่ชนบททำให้นักศึกษาเข้าใจบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างจากในห้องเรียน ซึ่งช่วยพัฒนาความสามารถในการ

ปรับตัวและทำงานร่วมกับผู้คนที่หลากหลาย (ข้อมูลจากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสะท้อนผลลัพธ์การเรียนรู้ในรายงานส่วนบุคคล)

3.3 นักศึกษามีความตระหนักในการให้บริการทางสังคมเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจน โดยร้อยละ 90 ระบุว่าโครงการนี้ทำให้เห็นคุณค่าของการเป็นนักกฎหมายเพื่อสังคม นักศึกษาที่เข้าร่วมกิจกรรมมีความตระหนักในบทบาทของนักกฎหมายในการสร้างความเป็นธรรมในสังคมมากขึ้น (แบบสอบถาม)

3.4 ด้านการเตรียมความพร้อมสู่วิชาชีพ โดยร้อยละ 87 ของนักศึกษาระบุว่าตนมีความมั่นใจและเข้าใจบทบาทของตนในการเป็นนักกฎหมายมากขึ้นหลังจากเข้าร่วมกิจกรรม การได้ฝึกปฏิบัติงานในสถานการณ์จริงทำให้นักศึกษาเข้าใจกระบวนการทำงานทางกฎหมายมากขึ้น ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการเตรียมความพร้อมสู่การประกอบวิชาชีพในอนาคต (ข้อมูลจากแบบสอบถาม และแบบสัมภาษณ์หลังโครงการ)

แนวทางการประยุกต์ใช้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกในการสอนวิชากฎหมายในประเทศไทย

จากการศึกษาและวิเคราะห์ผลการดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมาย สามารถเสนอแนวทางการประยุกต์ใช้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกในการสอนวิชากฎหมายในประเทศไทย ดังนี้

1. หลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิตควรนำการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกมาปรับใช้ในการจัดการเรียนการสอนวิชากฎหมาย โดยการบูรณาการรูปแบบการเรียนรู้ที่เน้นการปฏิบัติจริง อาจทำได้โดยการจัดให้มีวิชาเฉพาะที่เน้นการศึกษากฎหมายเชิงคลินิก เช่น วิชาการศึกษากฎหมายเชิงคลินิก วิชาคลินิกเผยแพร่ความรู้ทางกฎหมายแก่ชุมชน หรือวิชาคลินิกสิทธิมนุษยชน ซึ่งหลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิตสามารถสร้างความร่วมมือกับหน่วยงานในท้องถิ่นหรือชุมชนเพื่อให้นักศึกษาได้ฝึกฝนทักษะทางกฎหมายในสถานการณ์จริง การเปิดโอกาสให้นักศึกษาเข้าร่วมกิจกรรมคลินิกกฎหมายในรูปแบบคลินิกให้คำปรึกษาจะช่วยให้นักศึกษาได้พัฒนาทักษะสำคัญ เช่น การให้คำปรึกษากฎหมาย การไกล่เกลี่ยข้อพิพาท การช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาส และการฝึกคิดเชิงวิเคราะห์แก้ไขปัญหาทางกฎหมายที่มีความซับซ้อน

2. สถาบันการศึกษาที่เปิดสอนหลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิต ควรมี ศูนย์คลินิกกฎหมาย เพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ในการให้บริการคำปรึกษาทางกฎหมายแก่เกษตรกรและประชาชน ด้วยการให้นักศึกษาดำเนินกิจกรรมเป็นที่ปรึกษากฎหมายภายใต้การดูแลของคณาจารย์ที่มีความเชี่ยวชาญ เพราะการได้ลงมือทำจะช่วยให้นักศึกษาจดจำแนวคิดทางกฎหมายได้ดีกว่าการท่องจำจากตำราเพียงอย่างเดียว

3. ควรมีการพัฒนากลไกการประเมินผลที่เหมาะสมเพื่อให้แน่ใจว่านักศึกษาได้รับประสบการณ์ที่เป็นประโยชน์และเกิดผลลัพธ์การเรียนรู้อย่างแท้จริง แทนที่จะใช้เพียงการสอบข้อเขียน ควรใช้วิธีการประเมินผลที่มุ่งเน้นทักษะปฏิบัติ เน้นผลสัมฤทธิ์ของการปฏิบัติงาน เช่น การให้คะแนนจากการทำงานในคลินิกกฎหมาย การประเมินทักษะการให้คำปรึกษา การสังเกตพฤติกรรมและพัฒนาการของนักศึกษาในการให้บริการคำปรึกษากฎหมาย

การใช้แนวทางการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกอย่างเป็นระบบจะช่วยให้หลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิตในประเทศไทยสามารถผลิตบัณฑิตที่มีความพร้อมในวิชาชีพ และตระหนักถึงบทบาทของนักกฎหมายในการสร้างความเป็นธรรมในสังคมได้อย่างแท้จริง

สรุปผลการวิจัยและอภิปรายผล

1. สรุปผลการวิจัย

จากวัตถุประสงค์ของการวิจัยทั้งสามข้อ สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

1.1 ผลกระทบของการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกต่อการพัฒนาทักษะวิชาชีพของนักศึกษากฎหมาย การเข้าร่วมกิจกรรมคลินิกกฎหมายทำให้นักศึกษามีพัฒนาการด้านทักษะทางกฎหมาย การสื่อสาร การวิเคราะห์ และการให้คำปรึกษาอย่างชัดเจน รวมทั้งส่งเสริมจิตสำนึกด้านจริยธรรมและความเป็นธรรม โดยเฉพาะในมิติการช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาสทางกฎหมาย ซึ่งประเมินผลจากแบบสอบถาม แบบสัมภาษณ์ และการสังเกตการณ์ พบว่าคะแนนเฉลี่ยในด้านต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ

1.2 การวิเคราะห์ผลการดำเนินกิจกรรมคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ในพื้นที่เป้าหมายโครงการในตำบลเฝ้าไร่ จังหวัดหนองคาย และตำบลศรีสุทโธ จังหวัดอุดรธานี พบว่าเกษตรกรได้รับประโยชน์จากกิจกรรมให้คำปรึกษากฎหมาย โดยมีความพึงพอใจในระดับสูง ทั้งในด้านความรู้ ความเข้าใจ และการนำไปประยุกต์ใช้จริง ปัญหาที่พบมาก

ที่สุด ได้แก่ นิติกรรมสัญญาและกฎหมายที่ดิน ซึ่งนักศึกษาให้คำปรึกษาได้ถูกต้องในร้อยละ 92 ของกรณีที่มีการตรวจสอบโดยอาจารย์

1.3 แนวทางการประยุกต์ใช้การศึกษากฎหมายเชิงคลินิกในการสอนวิชากฎหมายในประเทศไทย ผลการวิจัยแสดงให้เห็นว่าแนวคิดกฎหมายเชิงคลินิกสามารถนำไปปรับใช้กับการเรียนการสอนในระดับอุดมศึกษาได้อย่างเป็นระบบ โดยแนะนำให้มีการบรรจุวิชาเชิงคลินิกไว้ในหลักสูตร การตั้งศูนย์คลินิกกฎหมายในมหาวิทยาลัย การจัดทำกิจกรรมภาคสนามร่วมกับชุมชน และการสร้างเครือข่ายความร่วมมือกับหน่วยงานภายนอก ทั้งนี้ การเรียนรู้ผ่านสถานการณ์จริงมีบทบาทสำคัญในการพัฒนานักศึกษากฎหมายให้มีทักษะพร้อมใช้งานจริงและมีจิตสำนึกทางสังคม

2. อภิปรายผล

ผลการวิจัยในครั้งนี้สอดคล้องกับแนวคิดการศึกษากฎหมายเชิงคลินิก (Clinical Legal Education) ซึ่งพัฒนาขึ้นจากแนวคิดของกลุ่มสังคมนิยมทางกฎหมาย (Legal Realism) ที่เน้นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงในสถานการณ์จริงมากกว่าการเรียนรู้เชิงทฤษฎีเพียงอย่างเดียว (Madhlom & McFaul, 2021) โดยกิจกรรมคลินิกกฎหมายได้สร้างสภาพแวดล้อมการเรียนรู้ที่เปิดโอกาสให้นักศึกษาได้เผชิญปัญหาจริง ฝึกวิเคราะห์ปัญหา วางแผน และให้คำปรึกษาภายใต้การกำกับดูแล ซึ่งช่วยส่งเสริมทั้งทักษะวิชาชีพและคุณลักษณะเชิงจริยธรรมของผู้เรียน

การพัฒนาทักษะทางกฎหมายและจิตสำนึกของนักศึกษาผ่านกิจกรรมคลินิกกฎหมายยังสอดคล้องกับแนวคิดของ Kolb & Kolb (2021) เรื่อง การเรียนรู้จากประสบการณ์ (Experiential Learning Theory) ที่เน้นการเรียนรู้ผ่านกระบวนการลงมือปฏิบัติ การสะท้อนผล และการนำประสบการณ์ไปใช้ในการพัฒนาดตนเอง ซึ่งในงานวิจัยนี้นักศึกษาได้เรียนรู้จากการให้คำปรึกษาแก่เกษตรกร การสัมผัสปัญหาทางสังคม และการรับผิดชอบต่อบทบาทของตนเองในฐานะนักกฎหมาย

จากการวิเคราะห์ข้อมูลในพื้นที่ดำเนินโครงการ พบว่าคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่สามารถสร้างผลกระทบเชิงบวกแก่ชุมชนเป้าหมายในด้านการเข้าถึงความรู้ทางกฎหมาย การแก้ไขปัญหากฎหมายเบื้องต้น และการเสริมพลังให้ประชาชน โดยเฉพาะในกลุ่มเกษตรกรที่มีข้อจำกัดด้านการเข้าถึงบริการกฎหมาย ผลการวิจัยนี้สอดคล้องกับงานของ Giddings (2016) ที่กล่าวว่าคลินิกกฎหมายเป็นกลไกสำคัญในการส่งเสริมความเป็นธรรมทางสังคมและความรับผิดชอบต่อสาธารณะ

สุดท้าย ผลการศึกษาชี้ให้เห็นถึงประโยชน์ของการบูรณาการการศึกษากฎหมายเชิงคลินิกเข้าสู่ระบบการเรียนการสอนกฎหมายในประเทศไทย ซึ่งไม่เพียงแต่ช่วยพัฒนาคุณภาพของนักศึกษากฎหมาย แต่ยังเป็นเครื่องมือในการเสริมสร้างความเป็นธรรมและความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยควรสนับสนุนการพัฒนารูปแบบการเรียนรู้อีกขึ้นในระดับนโยบายของสถาบันการศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ควรขยายโครงการคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ให้ครอบคลุมหลากหลายพื้นที่มากขึ้น และนำแนวทางการศึกษานี้ไปประยุกต์ใช้ในวิชากฎหมายอื่น ๆ เพื่อส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยการลงมือทำ

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการใช้ประโยชน์

สถาบันการศึกษาคควรนำวิธีการสอนกฎหมายเชิงคลินิกไปปรับใช้ในหลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิต เพื่อพัฒนาทักษะและจริยธรรมของนักศึกษา นอกจากนี้ ควรขยายโครงการคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่ไปยังชุมชนอื่น ๆ เพื่อให้บริการทางกฎหมายแก่ผู้ด้อยโอกาสมากขึ้น

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

ควรมีการศึกษาผลกระทบของการสอนกฎหมายเชิงคลินิกในระยะยาว และขยายพื้นที่วิจัยไปยังชุมชนอื่น เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ครอบคลุมมากขึ้น นอกจากนี้ ควรมีการศึกษาปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อประสิทธิภาพของการสอนกฎหมายเชิงคลินิก เช่น บทบาทของอาจารย์ผู้สอน และการสนับสนุนจากสถาบันการศึกษา

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้ได้รับทุนสนับสนุนจากศูนย์เทคโนโลยีเกษตรและนวัตกรรม (AIC) จังหวัดอุดรธานี เพื่อให้ดำเนินโครงการคลินิกกฎหมายเคลื่อนที่เพื่อเกษตรกร และผู้วิจัยขอขอบคุณมหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี มหาวิทยาลัยเพื่อท้องถิ่น ที่ให้การส่งเสริมและสนับสนุนให้บูรณาการจัดการศึกษาด้วยวิธีการดำเนินกิจกรรมเพื่อชุมชนจนเกิดประโยชน์สูงสุดทั้งต่อนักศึกษาและชุมชน

เอกสารอ้างอิง

- ชาญชัย ชัยสุวรรณ. (2560). *การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก : จากทฤษฎีสู่ปฏิบัติ*. วิญญูชน.
- นิภาภรณ์ ลากเสถียร. (2567). การพัฒนานิสิตเพื่อบรรลุผลลัพธ์การเรียนรู้ในรายวิชาคลินิกกฎหมายเอกชนด้วยการจัดการเรียนรู้โดยกระบวนการกลุ่ม และการเรียนรู้ด้วยกรณีศึกษา. *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา*, 3(2), 53 - 66.
- พรรณรายรัตน์ ศรีไชยรัตน์. (2555). การศึกษากฎหมายเชิงคลินิก : ทางเลือกในการปฏิรูปการศึกษากฎหมายไทย. *วารสารนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*, 5(2), 80 - 108.
- Bloch, F. S. (2011). *The Global Clinical Movement : Educating Lawyers for Social Justice*. Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195381146.001.0001>.
- Bringle, R. G. (1997). Service-Learning in Higher Education: Concepts and Practices. *The Journal of Higher Education*, 68(6), 715 - 717. <https://doi.org/10.1080/00221546.1997.11779010>.
- Giddings, J. (2008). Contemplating the Future of Clinical Legal Education. *Griffith Law Review*, 17(1), 1 - 26. <https://doi.org/10.1080/10383441.2008.10854600>.
- Grimes, R., Brayne, H., & Duncan, N. (1998). *Clinical Legal Education : Active Learning in Your Law School*. Blackstone Press.
- Kolb, A. Y., & Kolb, D. A. (2021). *The Experiential Educator : Principles and Practices of Experiential Learning*. Experience Based Learning Systems.
- Kruse, K. R. (2011). Getting Real About Legal Realism, New Legal Realism, and Clinical Legal Education. *New York Law School Law Review*, 56(2011/12), 295 - 320.
- Llewellyn, K. N. (1935). On What is Wrong with So-called Legal Education. *Columbia Law Review*, 35(4), 651 - 678.
- Madhloom, O., & McFaul, H. (2021). *Thinking About Clinical Legal Education : Philosophical and Theoretical Perspectives*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429299247>.
- Samuel-Siegel, D. (2022). Reckoning with Structural Racism in Legal Education: Methods Toward a Pedagogy of Antiracism. *Cardozo Journal of Equal Rights and Social Justice*, 29(1), 1.
- Stevens, R. B. (1983). *Law School : Legal Education in America from the 1850s to the 1980s*. University of North Carolina Press.